

استناد به تحریم های اقتصادی بین المللی به عنوان فورس ماژور

مرتضی بهادر *

حورا راستگوی مشهور **

چکیده

اخلال در مبادلات اقتصادی، برای همه نوع مقاصد سیاسی ممکن است. ابزارهایی که برای چنین اموری به کار می روند نیز متعدد هستند، به گونه ای که دخالت دولت در قراردادهای خصوصی تجاری تبدیل به یک پدیده رایج در اقتصاد امروز شده است. یکی از موارد دخالت دولت در قراردادها تحریم ها می باشند. تحریم ها از دو جهت می توانند مانع اجرای قرارداد شوند؛ از یک طرف می توانند موجب غیرقانونی شدن قرارداد شوند و از طرف دیگر می توانند شرایط نامساعدی را ایجاد کنند که اجرای قرارداد را با مشکل مواجه سازد. در خصوص اینکه آیا می توان به تحریم های اقتصادی به عنوان فورس ماژور استناد کرد، در نظام حقوقی ایران نسی به چشم نمی خورد و شارحین حقوق مدنی نیز نسبت به آن غفلت نموده اند. با این وجود، امروزه اهمیت تحریم در روابط اقتصادی به حدی است که می توان در صورت وجود شرایط فورس ماژور آن را به عنوان اسباب معافیت از تعهد دانست.

واژگان کلیدی:

تحریم، قوه قاهره، قرارداد، تعلیق، قرارداد.

مقدمه

رکن اصلی در قراردادهای لزوم پایبندی به آن هاست. مقصود از لزوم وفای طرفین به مفاد قرارداد، انجام تعهداتی است که هر یک مطابق عقد بر عهده دارند. به عبارت دیگر، تعهدی که از ناحیه قرارداد متوجه هر یک از طرفین قرارداد می شود لازم الاجراست.^۱

متعاقبین علاوه بر اینکه طبق اصل لزوم، حق فسخ قرارداد را ندارند، باید ملتزم به مفاد قرارداد بوده و تعهدات خود را اجرا نمایند و این اصلی است که برای تامین مصلحت اجتماعی و حفظ امنیت تجاری و اقتصادی بنیان نهاده شده و به رسمیت شناخته شده است. اما این اصل (اصل لزوم قرارداد) را نباید مطلق پنداشت، زیرا حوادث و معاذیر متعهد و غیر قابل انکاری خود را بر این قاعده تحمیل می کنند و استثنائاتی را بر آن وارد می سازد. در مبحث مربوط به فورس ماژور علاوه بر شرایط تحقق آن، دو نکته حائز اهمیت است: نخست مصادیق فورس ماژور و دیگر امکان استناد به آن.^۲ در خصوص مورد نخست، در اینکه سیل، زلزله و آنچه که به بلایای آسمانی از آن یاد می شود، را می توان به عنوان فورس ماژور شناخت، تردیدی نیست، اما در سایر مصادیق از جمله تحریم ها اختلاف نظر وجود دارد.

استفاده از تحریم های اقتصادی به منظور اجرای مقاصد سیاسی روش جدیدی نیست. دولت ها به دلایل مختلف در طول تاریخ به تحریم های اقتصادی متوسل گردیده اند. برای مثال تحریم های اقتصادی و تجاری در دوره قاجاریه یکی از ابزارهای مورد استفاده روس ها علیه ایران بود. از جمله شاخص ترین موارد تحریم های اقتصادی می توان از تحریم نفتی ایران توسط دولت انگلستان در زمان نخست وزیری مرحوم دکتر مصدق نام برد.^۳ اما سؤال اساسی در این مقاله آن است که آیا تحریم های اقتصادی در حقوق قراردادهای و به ویژه در قراردادهای بین المللی از مصادیق قوه قاهره محسوب می گردد یا خیر؟ اگر پاسخ مثبت است، چه آثاری بر قرارداد دارد؟

امروزه تحریم اقتصادی به عنوان ابزاری در جهت تضمین اجرای قواعد بین المللی و نیز حفظ و اعاده صلح و امنیت بین المللی اهمیت فراوانی یافته است. این اقدام از منظر حقوق بین الملل اساساً مشروع است، مگر آنکه هدف از آن اعمال فشار و سلطه بر سایر

۱. صادقی مقدم، محمد حسن، تغییر در شرایط قرارداد، تهران: نشر دادگستر، چاپ اول، ۱۳۷۹، ص. ۱۱۰.
۲. عادل، مرتضی، قوه قاهره در کنوانسیون بیع بین المللی کالا مصوب ۱۹۸۰، دیدگاه های حقوقی، ۱۳۸۰، شماره بیست و یکم و بیست و دوم، ص. ۶۴.
۳. نوزانی، بهرام، شوک سوم نفتی، نشریه زمانه، سال پنجم، ۱۳۸۵، شماره چهل و سوم، ص. ۴۰۱؛ آموزگار، جهانگیر، کاربرد ابزار تحریم اقتصادی در برخورد با جمهوری اسلامی ایران، مجله سیاست خارجی، ۱۳۸۴، شماره نود، ص. ۷۴.

کشورها و یا مغایر با تعهدات کشورها باشد.^۴

۱- مفهوم تحریم و اقسام آن

۱-۱- مفهوم تحریم

در مورد واژه تحریم تعاریف مختلفی ارائه شده است؛ برخی معتقدند «در تحریم های تجاری که یک حکومت برقرار می کند، ورود کالاهای خاص یا همه محصولات صادراتی کشور تحریم شونده ممنوع می گردد».^۵

برخی دیگر در تعریف تحریم گفته اند «اقدامات عامدانه حکومت برای وارد کردن محرومیت اقتصادی بر دولت یا جامعه هدف، از طریق محدودیت یا توقف روابط اقتصادی معمول، اغلب به عنوان جانشینی برای استفاده از قدرت نظامی محسوب می گردد که به دولت تحریم کننده اجازه می دهد که خشم خود را در قبال برخی اعمال خاص ابراز کند و رفتار دولت هدف را تغییر دهد».^۶ در تعریف دیگری گفته شده «تدابیر قهرآمیز اقتصادی بر ضد یک یا چند کشور برای ایجاد تغییر در سیاست های آن کشور یا کشورها یا دست کم بازگو کننده نظر یک کشور درباره این گونه سیاست هاست».^۷ برخی دیگر، تحریم اقتصادی را به معنای متوقف کردن عمدی یا تهدید به توقف روابط معمول تجاری یا مالی از سوی یک دولت می دانند.^۸

در کتاب گزیده پژوهش های جهان در تعریف تحریم آمده «تحریم ابزارهایی هستند که جایی میان دیپلماسی و استفاده از نیروی نظامی قرار می گیرند. این ابزارها اقداماتی تلافی جویانه بین المللی محسوب می شوند و غالب اوقات، اعمال محدودیت های تجاری یا مالی را در بر می گیرند».^۹

برخی دیگر نیز معتقدند تحریم عبارت است از امتناع نظام یافته از برقراری روابط اقتصادی، سیاسی، اجتماعی یا نظامی با یک دولت یا گروه خاصی از دولت ها برای

۴. فرخ سیری، منصور، محدودیت های حقوقی شورای امنیت در اعمال تحریم های اقتصادی، مجله حقوقی بین المللی، ۱۳۸۷، شماره سی و نهم، ص. ۳۰.

۵. هالستی، کی جی، مبانی تحلیل سیاست بین المللی، ترجمه بهرام مستقیم و مسعود طارم سری، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، ۱۳۷۳، ص. ۳۷۹.

۶. کگلی، چالز دبلیو و آرویتکوف اوجن، سیاست خارجی آمریکا الگو و رونده، ترجمه اصغر دستمالچی، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ دوم، ۱۳۸۴، ص. ۱۴۶.

۷. بهروزی فر، مرتضی و کوکی، سامیه، تحریم های ایالات متحده، آزمودن آزموده، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، سال بیست و یکم، ۱۳۸۵، شماره سوم و چهارم، ص. ۱۳۷.

۸. همان.

۹. راه چمنی، ابوالقاسم، گزیده پژوهش های جهان، تهران: ابزار معاصر، چاپ اول، ۱۳۸۳، ص. ۴۹۹.

تنبیه یا ایجاد رفتار مورد قبول آن‌ها.^{۱۰} از دیدگاه حقوق بین الملل، تحریم‌ها وسایلی هستند که از طریق اقدامات دسته جمعی دولت‌ها برای تضمین قواعد و مقررات حقوق بین الملل به کار می‌روند که ممکن است از آراء توبیخ آمیز و انتقادی دولت‌ها در سازمانهای بین المللی علیه دولت دیگر آغاز شود و به تحریم‌های اقتصادی یا استفاده از نیروی نظامی ختم گردد.^{۱۱}

از تحریم‌های اقتصادی بین المللی تعاریف متعددی ارائه شده است اما در مجله روند اقتصادی، اقدام برنامه ریزی شده یک یا چند دولت از طریق محدود کردن مناسبات اقتصادی برای اعمال فشار بر کشور هدف با مقاصد مختلف سیاسی، تحریم اقتصادی معرفی شده است.^{۱۲} که این تعریف را می‌توان بهترین توصیف برای تحریم‌های اقتصادی بین المللی دانست.

۲-۱- اقسام تحریم

تحریم‌های بین المللی را از سه جهت می‌توان تقسیم بندی نمود؛ ۱- هدف، ۲- مرجع ایجاد، ۳- روش تحریم.^{۱۳} از حیث هدف، تحریم ممکن است برای بازداشتن شخص یا کشوری از انجام اقدامی خاص یا الزام به انجام آن صورت پذیرد. از حیث مرجع ایجاد، گاهی تحریم یکجانبه از سوی یک کشور خاص علیه یک یا چند کشور به تصویب می‌رسد؛ گاهی از سوی چند کشور علیه کشور هدف تحریم صورت می‌گیرد و گاهی نیز تحریم‌ها توسط شورای امنیت اعمال می‌گردد. از حیث روش نیز، تحریم به تحریم اولیه و تحریم ثانویه تقسیم می‌شود؛ در صورتی که تحریم تنها به روابط دو کشور مربوط شود و هدف مستقیم نیز کشور هدف باشد، تحریم اولیه است، ولی تحریم ثانویه مربوط به کشورهایی است که با نقض تحریم وضع شده با کشور مورد تحریم ارتباط برقرار نموده اند.^{۱۴}

۲- بررسی شرایط قوه قاهره در تحریم

قوه قاهره یا فورس مازور یکی از مسائلی است که در قراردادهای داخلی و بین المللی

۱۰. حدادی، مهدی، تحریم‌های بین المللی؛ ابزار سیاست ملی یا ضمانت اجرای بین المللی، مجله حقوق خصوصی، ۱۳۸۲، شماره سوم، ص. ۱۰۹.

11. Richard Nossal, Kiminternational Sanctions as International Punishment, International Organization Vol.43, 1989, No.2, p.52.

۱۲. تحریم‌های اقتصادی چیست؟ چرا و چگونه؟؛ ماهنامه روند اقتصادی، سال سوم، ۱۳۸۵، شماره نوزدهم، ص. ۱۹.

۱۳. ابراهیمی، سیدنصرالله و اویارحسین، شادی، آثار تحریم بر اجرای قراردادهای بین المللی از منظر فورس مازور، دو فصلنامه دانش حقوق مدنی، سال اول، ۱۳۹۱، شماره دوم، ص. ۲.

۱۴. ظریف، محمدجواد و میرزایی، سعید، تحریم‌های یکجانبه آمریکا علیه ایران، مجله سیاست خارجی، سال یازدهم، ۱۳۷۶، شماره اول، ص. ۹۸.

مطرح بوده و در اغلب این گونه قراردادها شرطی راجع به آن دیده می شود؛^{۱۵} حتی در زمینه مسئولیت خارج از قرارداد هم ممکن است برای معافیت و برائت متعهد از مسئولیت، به قوه قاهره استناد شود.^{۱۶} قوه فورس ماژور، اصطلاحی در حقوق فرانسه است که ظاهراً نخست در قانون مدنی فرانسه (کد ناپلئون) بکار رفته و سپس در کشورهای دیگر، همین لفظ یا ترجمه آن معمول شده و در حقوق بین الملل نیز همین اصطلاح حتی در حقوق و کتابهای انگلیسی مورد استفاده و رایج است.^{۱۷} حقوقدانان در تعریف از قوه قاهره گفته اند «آنچه قابل پیش بینی نبوده و قابل اجتناب نیز نباشد و متعهد را در حالت عدم قدرت بر اجرای تعهد خویش قرار دهد و یا موجب معافیت کسی که به علت عدم توانایی، خسارتی به متعهدله خود یا شخص دیگری وارد کرده است، گردد، مانند حریق که بدون عمد و تخطی صاحب کارخانه در کارخانه اتفاق می افتد و در نتیجه او نتواند سفارشات را که قبول کرده است به انجام برساند».^{۱۸}

اساساً پدیده تحریم، دو بعدی و بلکه چند بعدی است؛ بخشی از مسائل و موضوعات سیاسی ناشی می شود، اما واقع امر این است که شاکله و ساختار و مقابله با آن هم می تواند حقوقی باشد و راهکار برخورد با آن هم، هم از جنبه سیاسی شدنی است و هم قابلیت تقابل با آن با توسل به قواعد و مقررات حقوقی موجود است.^{۱۹}

۱-۲- خارجی بودن

حادثه ای قوه قاهره محسوب می شود که خارجی و به تعبیر دیگر خارج از متعهد و قلمرو مسئولیت او باشد. بنابراین عیب مواد اولیه یا تقصیر کارکنان متعهد، قوه قاهره به شمار نمی آید هرچند که غیر قابل پیش بینی و غیر قابل اجتناب باشد. ماده ۲۲۷ قانون مدنی در این خصوص مقرر می دارد «متخلف از انجام تعهد وقتی محکوم به تأدیه خسارت می شود که نتواند ثابت نماید که عدم انجام بواسطه علت خارجی بوده است که نمی توان مربوط به او نمود». منظور ماده از علت خارجی، کلیه عللی است که بیگانه از متعهد باشد، خواه داخلی باشد و خواه خارجی. ماده ۱۱۴۷ قانون مدنی فرانسه نیز

15 . Andrew A. Schwartz, A Standard Clause Analysis of the Frustration Doctrine and the Material Adverse Change Clause, LEGAL STUDIES RESEARCH PAPER SERIES, Working Paper Number 09 -15, University of Colorado Law school , 2009, p.19

۱۶ . ایزانلو، محسن، شروط محدود کننده و ساقط کننده مسئولیت در قراردادها، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم، ۱۳۸۶، ص ۵۵.

۱۷ . افشار قوچانی، زهره، قوه قاهره و مسئولیت مدنی، ماهنامه کانون، ۱۳۸۹، شماره صد و سیزدهم، ص ۱۳۲.

۱۸ . جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، تهران: گنج دانش، چاپ بیست و یکم، ۱۳۸۹، ص ۵۵۳.

۱۹ . کلاسون، پاتریک، تحریم های آمریکا علیه ایران، ترجمه حسین محمدی نجم، تهران: انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۸۰، ص ۸۴.

که دارای عبارات مشابه عبارت قانون مدنی ایران است، با ذکر جمله «علت خارجی که قابل انتساب به متعهد نباشد» مفید همان نکته است.

مسأله خارجی بودن در مورد تحریم به ویژه هنگامی که شرکت ها و مؤسسات دولتی دولت تحریم کننده و یا دولت تحریم شونده به قوه قاهره استناد می کنند با تردید رو به روست. در سه صورت تحریم می تواند از جهت شرط خارجی بودن مورد تردید قرار گیرد؛ در وهله نخست هنگامی که یک شرکت دولتی یا خود دولت تحریم کننده می خواهد به تحریم به عنوان قوه قاهره استناد کند. در این مورد شاید تردید کمتری داشته باشیم و به ویژه هنگامی که خود دولت تحریم کننده به تحریم استناد می کند بتوان گفت که عنصر خارجی بودن در تحریم برای دولت تحریم کننده ونتیجتاً موجبی برای معافیت از مسئولیت وجود ندارد.

فرض دیگر حالتی است که دولت تحریم شونده می خواهد به تحریم به عنوان قوه قاهره استناد نماید. چنانچه تحریم در نتیجه اقدامات خود دولت باشد آیا در چنین شرایطی دولت تحریم شونده می تواند به تحریم به عنوان عامل معافیت خود از مسئولیت قراردادی استناد کند؟ به عنوان مثال تحریم هایی که علیه مؤسسات مالی کشور لیبی در اواخر عمر حکومت معمر قذافی توسط اتحادیه اروپا اعمال می شد، می تواند با جمع سایر شرایط قوه قاهره تلقی گردد؟ رویه قضایی روشنی در این باره وجود ندارد، ولی به نظر می رسد در صورت وحدت شخصیت حقوقی امکان استناد به تحریم به عنوان عامل معافیت از مسئولیت قراردادی به خاطر فقدان عنصر خارجی بودن به شدت مورد تردید باشد، چرا که اگرچه درست است که تحریم توسط دولت یا دولت های دیگری اعمال شده است، ولی سبب اعمال تحریم اقدامات دولت تحریم شونده می باشد. این مورد را می توان با اعتصاب مقایسه کرد. در حقوق فرانسه به موجب آرای قضایی، اعتصاب از موارد فورس ماژور تلقی شده است مشروط بر اینکه اولاً تا حدی عمومیت داشته باشد، ثانیاً ناگهانی و پیش بینی نشده باشد ثالثاً ناشی از تقصیر صاحب مؤسسه نباشد. به عنوان مثال، اگر سخت گیری کارفرما نسبت به گارگران پدید آورنده اعتصاب باشد، یا کارفرما بتواند با دادن امتیازات معقول آنان را از اعتصاب باز دارد، نمی تواند به قوه قاهره استناد کند.^{۲۰}

فرض سومی که در آن می توان مانعیت تحریم در اجرای قرارداد را فاقد عنصر خارجی بودن دانست موردی است که تقصیر متعهد موجب مصادف شدن تحریم با اجرای قرارداد می شود. بدیهی است در صورتی که مانعیت فورس ماژور در اجرای

۲۰. رجوع کنید به: صفایی، سید حسین، قوه قاهره یا فورس ماژور (بررسی اجمالی در حقوق تطبیقی و حقوق بین الملل و قراردادهای بازرگانی بین المللی)، مجله حقوقی بین المللی، ۱۳۶۴، شماره سوم، ص ۹۴.

قرارداد ناشی از تقصیر متعهد باشد، مانند مورد غارت کالا به وسیله دشمن بر اثر تأخیر قطار یا هدایت کشتی به منطقه جنگی و تصرف آن از سوی نیروهای متخاصم یا تأخیر در تحویل کالا و مواجه شدن با منع قانونی، مسئولیت باقی می ماند. البته اثبات اینکه تقصیر متعهد سبب فورس مازور بوده است بر عهده متعهدله است.^{۲۱}

۲-۲- غیرقابل پیش بینی بودن

متعهد در صورتی از مسئولیت معاف خواهد شد که ثابت نماید حادثه را پیش بینی نکرده و نمی توانسته هم پیش بینی کند. برخی گفته اند چون مسئولیت قراردادی برخاسته از رضایت طرفین به قرارداد است، پس اگر واقعه ای قابلیت پیش بینی داشته است، یعنی طرفین به آن رضایت داده اند و با بروز مانع، یک طرف نمی تواند بار آنچه را که قبلاً پذیرفته بوده انکار کند.^{۲۲}

منظور از غیر قابل پیش بینی بودن این نیست که احتمال وقوع حادثه صفر باشد؛ به عبارت دیگر می توان گفت هر حادثه و رخدادی ولو برای یکبار اتفاق افتاده است و به نوعی محتمل است. گفته شده است که حادثه ای که خواننده هیچ تقصیری در عدم پیش بینی آن مرتکب نشده است غیر قابل پیش بینی تلقی می گردد.^{۲۳} در تعبیر دیگری گفته شده است حادثه ای که به صورت متعارف غیرقابل پیش بینی است، در واقع حادثه ای است که در همان لحظه ای که بروز می کند هیچ دلیل خاصی دایر بر وقوعش به ذهن نرسد.^{۲۴}

از طرفی رویه قضایی فرانسه در تشخیص غیر قابل پیش بینی بودن سختگیری می کند به نحوی که کمانه کردن ساچمه سربی را به دلیل قابل پیش بینی بودن در یک پرونده مصداق قوه قاهره ندانسته است.^{۲۵} در حقوق این کشور، حادثه ای قوه قاهره تلقی می شود که باعث عدم اجرا برای همگان بوده نه فقط برای متعهد.^{۲۶} بنابراین، در این وضعیت، معیار موجود، معیار نوعی _ شخصی است؛ بدین معنا که باید در

۲۱. ابراهیمی، و اوپار حسین، همان منبع، ص. ۴.

22. Joseph M Perillo, Force Majeure and Hardship under the UNIDROIT Principles of International Commercial Contract, Tulan Journal of International Law and Comparative Law 5, 1997, p.118.

۲۳. اسماعیلی، محسن، قوه قاهره، تهران: انتشارات سروش، چاپ اول، ۱۳۸۱، ص. ۲۰۱.

24. Jean carbonnier, Droit civil: les Obligations, Tome4, refondue, paris: Press universitaires de france, 2002, p.655.

۲۵. حاجی نوری، غلامرضا، تحول شرایط قوه قاهره در حقوق فرانسه و امکان اعمال آن در حقوق ایران، فصلنامه حقوق، دوره چهارم، ۱۳۸۹، شماره سوم، ص. ۱۲۱.

26. Henri, Jean, Léon, Mazeauz, Lecons De Droit Civil, Tome2, Premier volume, Obligations théorie générale, paris: Montchrestien, 1998, p.295.

تصمیم گیری خود، وضعیت شخصی زیان دیده نیز مورد توجه قرار گیرد. در حقوق انگلیس، شرط لازم برای تحقق عقیم شدن قرارداد، غیر قابل پیش بینی بودن حادثه بر اساس عرف است. در رویه قضایی آمریکا نیز همین دیدگاه پذیرفته شده است.^{۲۷} برخی از حقوقدانان داخلی نیز داوری عرف را در این زمینه ملاک عمل می دانند.^{۲۸}

شرط غیر قابل پیش بینی بودن در مورد تحریم با چالش بسیاری رو به روست چرا که تحریم ها در مورد بسیاری از کشورها که مورد تحریم قرار می گیرند امری قابل پیش بینی است. می توان گفت قابل پیش بینی بودن یا غیر قابل پیش بینی بودن تحریم امری است که قاضی با بررسی شرایط و موضوع تحریم آن را ارزیابی می کند و ممکن است تحریم در یک حوزه از تجارت برای یک کشور قابل پیش بینی باشد و در حوزه دیگر امری غیر قابل پیش بینی باشد. به عبارت دیگر، در خصوص قابلیت پیش بینی تحریم ها می توان با توجه به اوضاع و احوال سیاسی در زمان انعقاد قرارداد و مذاکرات منجر به قرارداد اظهار نظر کرد.

البته ممکن است که خود تحریم ممنوعیتی ایجاد ننماید و از منظر اتباع کشور تحریم شونده موضوعی که اهمیت دارد شرایط ناشی از تحریم است. به عبارت دیگر، اگر خود تحریم و ممنوعیت ناشی از آن قوه قاهره باشد، قابل پیش بینی بودن نیز در مورد خود تحریم می بایست بررسی شود، ولی اگر شرایط ناشی از تحریم قوه قاهره باشد، می بایست دید که علی رغم قابل پیش بینی بودن تحریم آیا این شرایط نیز قابل پیش بینی بوده است یا خیر. لازم به ذکر است که چنانچه طرفین با علم به عدم امکان عبور از تحریم قرارداد را امضاء کرده باشند، فی الواقع اراده بر انجام قرارداد نداشته اند. این امر در برخی موارد اتفاق افتاده که کشورها برای شکستن فضای تحریم اقدام به انعقاد قراردادهایی کرده اند که خود به عدم اجرای آن واقف بوده اند و یا اینکه به امید لغو تحریم ها قرارداد را امضاء کرده اند.

۳-۲- غیر قابل اجتناب بودن (قابلیت دفع)

یکی دیگر از شرایطی که برای وقوع قوه قاهره مهم می نماید؛ غیر قابل اجتناب و مقاومت ناپذیری آن می باشد. به عبارت دیگر، متعهدی که تعهدش را ايفاء نکرده است باید عرفاً قادر نباشد که از مانع اجتناب نماید یا بر آن مانع یا آثار آن غلبه پیدا کند.^{۲۹}

۲۷. شفاهی، محمدرضا، بررسی تطبیقی نظریه تغییر اوضاع و احوال در قراردادها، تهران: نشر ققنوس، چاپ اول، ۱۳۷۶، ص: ۱۳۲.

۲۸. بیگدلی، سعید، تعدیل قرارداد، تهران: نشر میزان، چاپ دوم، ۱۳۸۸، ص: ۴۹.

۲۹. هجده نفر از دانشمندان حقوق دانشگاه‌های معتبر جهان، تفسیری بر حقوق بیع بین المللی، جلد سوم، ترجمه مهرباب داراب پور، تهران: کتابخانه گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۷۴، ص: ۱۳۴.

در این خصوص نمی توان معیار روشنی به دست داد و ملاک دید متعارف است. با این وجود، برخی از نویسندگان بر این نظر هستند که عموماً واقعه مورد نظر که منجر به تعذر می شود هنگامی فراتر از کنترل متعهد خواهد بود که در اثر حوادث طبیعی رخ داده باشد، چرا که برای مثال در اثر اعتصاب کارگران ممکن است برخی مشکلات به وجود بیاید؛ زیرا اگر کارمندان توسط شخص ثالث استخدام شده باشند اعتصاب مورد نظر خارج از کنترل شخص متضرر خواهد بود، اما اگر توسط شخص مزبور استخدام شده باشند در این صورت اصولاً باید اعتصاب رخ داده را در حیطه و کنترل شخص اخیر دانست، چرا که او می تواند اعتصاب به وجود آمده را با راضی نمودن کارمندان از طریق برآورده کردن خواسته آنان اجابت نماید.^{۳۰}

در هر حال، هیچ کس متعهد به امر غیر ممکن نیست و حادثه ای فورس ماژور تلقی می شود که باعث عدم اجرای تعهد برای همه باشد و نه فقط برای متعهد. با این حال، صرف دشواری اجرای تعهد کافی برای تحقق فورس ماژور نیست و زمانی که با به وجود آمدن مانعی، انجام تعهد سنگین و پر خرج شود، اما اجرای قرارداد ممکن باشد، فورس ماژور صادق نیست، اگرچه ممکن است تحت شرایطی امکان تعدیل قرارداد وجود داشته باشد.^{۳۱} بنابراین، در فورس ماژور، حادثه به وجود آمده باید موجب عدم امکان انجام تعهد توسط متعهد گردد. منظور از عدم امکان مقابله با حادثه رخ داده، هم می تواند شامل عدم امکان فیزیکی و مادی و هم عدم امکان معنوی گردد.

۳- شرایط قوه قاهره در اقسام تحریم

۳-۱- تحریم های ملی

هر کشوری حق دارد در قلمرو حاکمیت خود هر قانونی وضع کند. بدیهی است که تحریم وضع شده در قلمرو حاکمیت هر کشور می تواند اجرای قرارداد را غیر قانونی و به تبع آن غیر ممکن کند. بدین ترتیب قرارداد به مانع قانونی برخورد نموده و این مانع قانونی به عنوان قوه قاهره قرارداد را منفسخ می کند. در اجرای هر قرارداد بین المللی لازم است که قانون حاکم بر قرارداد معین شود. ممکن است قانون حاکم بر قرارداد در خصوص اجرای قرارداد تدابیر منع کننده وضع نموده باشد و قرارداد بدین ترتیب با

۳۰. شهیدی، مهدی، تشکیل قراردادها و تعهدات، تهران: نشر مجد، چاپ نهم، ۱۳۸۹، ص. ۴۱۱.

۳۱. صالحی، محمد، دلالت خارجی بودن علت معافیت از مسئولیت، فصلنامه دیدگاه های حقوقی، ۱۳۸۷، شماره پانزدهم و شانزدهم، ص. ۱۲۲.

قوه قاهره مواجه شود.

۲-۳- تحریم های فراملی

مسئله قابل طرح فرضی است که کشوری با وضع تحریم های فراملی اتباع دیگر کشورها را در صورت معامله با یک کشور خاص مشمول مجازات می کند. در چنین فرضی انجام قرارداد غیرممکن نخواهد بود. به عنوان مثال، کشور آمریکا با وضع قانون داماتو شرکت های خارجی را که وارد معاملات بالای ۲۰ میلیون دلار با ایران می شوند را مشمول جریمه کرد. قطعاً قانون آمریکا برای شرکت های اروپایی و ... الزام آور نبوده و نمی تواند به استناد منع قانونی از انجام تعهد خود امتناع کنند. اینکه انجام معامله با ایران موجب تحمیل جریمه از سوی دولت آمریکا و ورود خسارت می شود امری نیست که بتوان به استناد آن از اجرای قرارداد امتناع کرد. چنین امری موجب مشکل شدن و تعسر اجرای عقد است نه تعذر و محال شدن آن.

با یک تحلیل اقتصادی، شرکت متعهد می تواند با امتناع از انجام اصل تعهد با پرداخت خسارت به متعهدله (ایران و شرکت های ایرانی)، خود را از خسارت بیشتر ناشی از مجازات های آمریکا نجات دهد.

۳-۳- تحریم های بین المللی

مرجع وضع تحریم های بین المللی شورای امنیت است. در این خصوص سؤال این است که آیا این تحریم ها می تواند به عنوان قوه قاهره مورد استناد واقع شود؟ عدم امکان در این رابطه از دو زاویه قابل بحث است؛ عدم امکان خارجی و عدم امکان قانونی. در خصوص عدم امکان خارجی بسته به نوع و شدت تحریم ها همیشه راه عبور آن ها وجود دارد. در صورتی که برای عبور از تحریم ها نیازی به نقض مقررات ملی و بین المللی نباشد، قطعاً تحریم موجب تحقق قوه قاهره نمی گردد. اما در فرضی که تحریم ها آن چنان سخت باشند که برای ایفای تعهد، متعهد مجبور به تقلب و جعل اسناد گردد، تعهد منتفی میگردد.

این بحث از زاویه دیگری نیز قابل طرح است و آن حاکمیت قطع نامه های سازمان ملل بر مبادلات تجاری می باشد. در خصوص قطعنامه های شورای امنیت دو نظریه در حقوق بین الملل وجود دارد؛ بنا بر یک نظر، مصوبات شورای امنیت از منابع قطعی حقوق بین الملل بوده و برای همه الزامآور است. مطابق این نظر که از سوی کشورهای ابر قدرت پشتیبانی می شود، با وضع تحریم های سازمان ملل، انجام معاملات ممنوع شده و تعهد با تحقق قوه قاهره منتفی می گردد.^{۳۲}

۳۲. امین زاده، الهام و خداپرست، ناصر، نقد تحریم نفت ایران از طرف اتحادیه اروپا از منظر حقوق بین الملل، دیدگاه های حقوق قضایی، ۱۳۹۱، شماره ششم، ص ۱۷.

در مقابل کشورهایی که اغلب هدف تحریم های شورای امنیت قرار می گیرند با این استدلال های مختلف سعی در محدود کردن صلاحیت های شورای امنیت در عرصه بین الملل دارند. برخی به استناد منشور سازمان ملل متحد و حق حاکمیت ملی کشورهای عضو و اصل منع مداخله در امور داخلی کشورها به مقابله با طرفداران مطلق شورای امنیت رفته اند. بر این مبنا تحریم های بین المللی نوعی مداخله در امور داخلی کشورها بوده و اتباع ایشان نیز ملزم به این تحریم ها نیستند. با این نگاه، متعهد باید به تعهدات خود در برابر شرکت یا کشور مورد تحریم عمل نماید. برخی دیگر نیز با توسل به استدلال های حقوق بشر دوستانه در این راه کوشیده اند.^{۳۳} برخی دیگر از حقوقدانان با توجه به تحریم هایی که افراد حقیقی را هدف قرار می دهند، لزوم وجود حق دفاع و انجام دادرسی عادلانه را برای جلوگیری از تضعیف حق ایشان مورد تأکید قرار داده اند.^{۳۴}

تحریم ها برای دول طرف تحریم، علی الخصوص دولت تحریم کننده، قابل دفع هستند. بدین ترتیب، شرکت های دولتی حتی در صورتی که تحریم برای آن ها وصف خارجی بودن را نداشت نیز باز هم به علت قابل دفع بودن تحریم نمی توانند به تحریم به عنوان یک مانع بر سر راه اجرای قرارداد استناد کنند. از طرف دیگر شرایط سخت ناشی از تحریم نیز در بسیاری از اوقات قابل دفع می باشند و این قاضی است که باید در تمامی پرونده ها با بررسی مصادیق به ارزیابی این نکته بپردازد که آیا شرط قابل دفع بودن تحریم موجود بوده است یا خیر.

۴- بررسی قابلیت استناد به تحریم به عنوان قوه قاهره

با وجود اینکه نظام های مختلف حقوقی در تلقی کردن تحریم به عنوان یکی از مصداق های قوه قاهره تفاوت دیدگاه دارند، اما در اینکه در زمان انعقاد قرارداد، هیچ گونه شرایط تحریمی وجود نداشته و هیچ گونه احتمالی مبنی بر تحریم شدن کشور طرف قرارداد در آینده نزدیک داده نمی شد و این امر اتفاق افتاد، می توان چنین تحریم هایی را که اجرای قرارداد را با مشکل اساسی رو به رو نموده و غیرممکن می سازد، از مصادیق قوه قاهره دانست. ولی اگر در هنگام انعقاد قرارداد، کشور محل سکونت طرف قرارداد در شرایط تحریمی نسبی قرار داشته و احتمال تحریم های

۳۳. زمانی، قاسم و زنگنه شهرکی، جعفر، تحریم های بین المللی ناقض حقوق بشر: از چالش مشروعیت حقوقی تا مسئولیت بین المللی، نشریه راهبرد، ۱۳۹۲، شماره شصت و هفتم، ص. ۳۹.

۳۴. شایگان، فریده، تحریم های هدفمند شورای امنیت و حق اشخاص هدف بر دادرسی منصفانه، فصلنامه حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۹۰، شماره چهارم، ص. ۱۹۴.

شدیدتر و فراگیرتر داده می شده است، در این صورت نمی توان این تحریم ها را از مقوله قوه قاهره دانست و متعهد را از انجام تعهد مبرا دانست.^{۳۵}

بنابراین از مطالب فوق نتیجه می گیریم که در مواردی تحریم می تواند قوه قاهره محسوب گردیده و بر انعقاد قرارداد، ارکان صحت قرارداد و یا بر آثار قرارداد تأثیر بگذارد. در مواردی هم تأثیر آن قبل از انعقاد قرارداد مورد توجه قرار گرفته است. ولی چون موضوع بحث ما را تحریم به مثابه قوه قاهره تشکیل می دهد و اصولاً تأثیر قوه قاهره ناظر به مرحله اجرای قرارداد می باشد و در قبل از انعقاد و حتی در مرحله انعقاد قرارداد تأثیری ندارد، بدین جهت بحث اصلی ما بر روی تأثیر تحریم در مرحله اجرای قرارداد خواهد بود. لازم به ذکر است تمام این مباحث در زمانی مطرح می شود که در خصوص قوه قاهره در قرارداد شرطی پیش بینی نشده باشد.^{۳۶}

۱-۴- آثار تحریم قبل از انعقاد قرارداد

در این بحث اشاره مختصری به تأثیر تحریم قبل از انعقاد قراردادها می کنیم. به طور خلاصه آثار و نتایج تحریم در این مرحله را می توان به صورت ذیل تقسیم بندی کرد:

- ۱- قیمت ها افزایش می یابد،
- ۲- تعداد مناقصه گران کاهش می یابد،
- ۳- فضای شفاف و رقابتی مناقصات از بین می رود،
- ۴- عدول از ایجاب بعد از وقوع تحریم موجب را ملزم به جبران ملزم به جبران خسارت می نماید،
- ۵- بر مبالغ پیش پرداخت و تضامین اخذ شده اثر می گذارد،
- ۶- چنانچه تحریم قوه قاهره دانسته شود، به موجب ماده ۲۴ قانون برگزاری مناقصات مصوب ۱۳۸۳^{۳۷} موجب تجدید یا لغو مناقصه می گردد.^{۳۸}

۳۵. ابراهیمی و اوپار حسین، همان منبع، ص. ۷.

36. Beatrice Fleuris, Force majeure and Hardship Clauses in International Commercial Contracts, University College of Dublin, 2002, p.8. Available at: www.cisg.law.pace.edu/cisg

۳۷. ماده ۲۴- تجدید و لغو مناقصه:

الف - مناقصه در شرایط زیر تجدید می گردد:

۱- کم بودن تعداد مناقصه گران از حدنصاب تعیین شده در اسناد مناقصه

۲- امتناع برندگان اول و دوم مناقصه از انعقاد قرارداد

۳- پایان مدت اعتبار پیشنهادها

۴- رأی هیأت رسیدگی به شکایات

۵- بالا بودن قیمتها به نحوی که توجیه اقتصادی طرح منتفی گردد.

ب - مناقصه در شرایط زیر لغو می شود:

۱- نیاز به کالا یا خدمات موضوع مناقصه مرتفع شده باشد

۲- تغییرات زیادی در اسناد مناقصه لازم باشد و موجب تغییر در ماهیت مناقصه گردد

۳- پیشامدهای غیرمتعارف نظیر جنگ، زلزله، سیل و مانند آنها

۴- رأی هیأت رسیدگی به شکایات

۵- تشخیص کمیسیون مناقصه مبنی بر تبانی بین مناقصه گران

ج - مناقصه گزار باید تجدید و یا لغو مناقصه را مطابق ماده (۲۲) این قانون به آگاهی همه مناقصه گران برساند.

۳۸. ابراهیمی و اوپار حسین، همان منبع، ص. ۱۰.

۲-۴- آثار تحریم بر ارکان صحت قرارداد

طبق ماده ۱۹۰ قانون مدنی ایران، برای صحت هر معامله چهار شرط قصد و رضای طرفین، اهلیت طرفین، موضوع معین که مورد معامله باشد و مشروعیت جهت معامله در صورت ابراز و اعلام آن، اساسی و ضروری می باشد. تحریم می تواند بر هر یک از این ارکان به نحوی تأثیر گذارد و قرارداد به درستی منعقد نگردد. برای مثال، تأثیر تحریم بر قصد طرفین در انعقاد قرارداد در صورتی است که طرفین قرارداد با یکدیگر تبانی می کنند که عنوان قرارداد را برای اینکه مشمول تحریم نشود تغییر دهند. بنابراین، ممکن است طرفین بدین طریق، قرارداد اصلی و واقعی را در سرپوشی از ربا پنهان سازند و وانمود کنند که بر قرارداد دیگری پایبندند، مانند هبه ای که در قالب صلح واقع می شود تا مالیات کمتری به آن تعلق گیرد.^{۳۹}

در خصوص تأثیر تحریم بر مورد معامله باید یادآور شد که از آنجایی که مورد معامله، چه انتقال مال باشد، چه انجام عمل، باید مقدور التسلیم و مشروع باشد، ممکن است تحریم، انتقال برخی اموال را ممنوع کند، مانند منع انتقال موادی که در برنامه های هسته ای استفاده می شوند یا استفاده دوگانه دارند.

تأثیر تحریم بر جهت معامله نیز این است که جهت مشروع را نامشروع می سازد، مانند اینکه هدف قرارداد جزء مواردی باشد که با وضع تحریم ها نامشروع گردیده است. به عنوان مثال، انگیزه و جهت واقعی انعقاد قرارداد، کمک به برنامه های هسته ای یا تسهیل چنین برنامه های کشوری باشد که تحت تحریم قرار دارد.

۳-۴- تأثیر تحریم بر اجرای قرارداد

اگر تحریم را به عنوان یکی از نمونه ها و مصادیق قوه قاهره در نظر گیریم، بدون شک همان تأثیری را که سایر حوادث و وقایع، که به عنوان قوه قاهره دانسته می شوند، بر اجرای قرارداد می گذارند، خواهد گذاشت. بنابراین، در این فرض تحریم می تواند موجب تعلیق، فسخ یا انفساخ قرارداد شده و در نتیجه اجرای تعهد از عهده متعهد ساقط گردد، بدون اینکه مکلف به پرداخت خسارات گردد، مگر اینکه متعهد به موجب قرارداد خطرات ناشی از تحریم یا هر حادثه ناگهانی و قهریه را پذیرفته باشد که در این صورت حتی با وضع تحریم علیه کشور متعهد، وی مسئول اجرای تعهدات قراردادی خویش می باشد و نمی تواند به استناد تحریم از زیر بار مسئولیت شانه خالی کند.

۳۹. کاتوزیان، ناصر، قواعد عمومی قراردادها، جلد اول، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ نوزدهم، ۱۳۸۳، ص. ۲۲۴.

علی رغم اینکه تحریم را به مثابه قوه قاهره محسوب کنیم یا خیر، این پدیده و وضع و اعمال آن بر یک کشور، خود باعث ایجاد آثار و پیامدهایی بر روابط قراردادی اشخاص آن کشور با طرف های قرارداد آن، به ویژه در قراردادهای بازرگانی بین المللی، می شود که بعضاً منجر به عدم امکان اجرای قرارداد می گردد. این آثار را در چند مورد می توان یادآور شد:

۱-۳-۴- تأثیر تحریم بر افزایش هزینه ها

هزینه وقت و انرژی جهت تغییر روابط و مناسبات تجاری و مالی اولین هزینه تحریم است که بر هر دو طرف نسبت به وضعیتشان تحمیل می گردد. تغییر بازارها نیز هزینه مالی و زمانی دارد. در شرایطی که به دلیل تحریم، بازار خرید تغییر کند، ناچار کالای مشابه با قیمت بالاتر خریداری می شود. بنابراین، قدرت خرید پول نیز کاهش می یابد و کشور تحریم کننده هم بازار فروش کالای خویش را از دست می دهد که این مسأله هزینه گزافی را بر کشور اخیر الذکر تحمیل می کند. به لحاظ روانی نیز موجب می شود که سرمایه گذاران با شک و تردید به فرصت های سرمایه گذاری نگاه کنند که این امر خود هزینه بر است.^{۴۰}

از آنجایی که خریدار، متقاضی بهترین و با کیفیت ترین کالاها با نازلترین قیمت است و فروشنده نیز بهترین تولیدات را صادر می کند، ولی با آغاز تحریم انحراف مصنوعی در روابط تجاری دو کشور صادر کننده و وارد کننده ایجاد می شود و هزینه های اقتصادی برای هر دو طرف افزایش می یابد و حتی در روابط اقتصادی بین المللی در کل خدشه دار و پر هزینه است. البته میزان افزایش هزینه در کشور تحریم شده، به میزان وابستگی آن به کشور تحریم کننده بستگی دارد.^{۴۱}

۲-۳-۴- تأثیر تحریم در طولانی شدن اجرای قرارداد

همان گونه که قبلاً بیان شد، به دلیل تحریم، قیمت تمام شده کالا و محصولات بالا می رود و تا پول کالاها پرداخت نشود، کالاها ارسال نمی گردد و خدمات ارائه نمی شود. در این صورت ممکن است به علت تحریم قیمت کالاها به موقع پرداخت نگردد و بدین دلیل زمان اجرای قرارداد طولانی شود.

۳-۳-۴- تأثیر تحریم بر کیفیت کار و خدمات

تأثیر دیگر تحریم را می توان بر کیفیت کار و خدمات مشاهده نمود که منجر به کاهش آن می شود؛ بدین معنا که در موقع تحریم، کنترل کیفیت را نمی توان طبق

۴۰. برای مطالعه بیشتر رجوع کنید به: حسین آبادی، امیر، تعادل اقتصادی در قرارداد، مجله تحقیقات حقوقی، ۱۳۷۶، شماره بیست و یکم و بیست و دوم، ص. ۱۲۶.
۴۱. حدادی، همان منبع، ص. ۱۲۱.

رویه های فنی و قابل تأیید استانداردهای مورد پذیرش مدیر پروژه به انجام رساند. بنابراین، به دلیل عدم وجود نظارت و کنترل کیفی کالاها و خدمات و عدم کنترل پروسه مرتبط به حمل و نقل کالاها و خدمات از استاندارد مطلوبی برخوردار نبوده و باعث کاهش کیفیت آن می شود.

نتیجه گیری

اگر بالفرض، تحریم را از مصادیق قوه قاهره در نظر نگیریم، در این صورت پر واضح است که اثری بر قرارداد نداشته و طرفین در وضعیت تحریم نیز مکلف به انجام تعهدات خود هستند، زیرا وجود قوه قاهره است که با داشتن اوصاف و شرایط مختص به خود، طرفین را از انجام تعهد معاف می نماید. بنابراین، وقتی دلیلی بر معافیت طرفین وجود نداشته باشد، ملزم به انجام تعهد هستند، هر چند با مشقت و سختی همراه باشد، در غیر این صورت نقض قرارداد صورت گرفته و طرف ناقض قرارداد باید خسارت طرف مقابل را جبران کند. همچنین در فرضی که تحریم به مثابه قوه قاهره محسوب نمی شود، در سیستم حقوقی رومی-ژرمنی به دلیل اینکه در مواردی حوادث غیر قابل کنترل و در فرض فقدان جایگزین، امکان الزام به انجام تعهد، به دلیل تکلیف ما لایطاق برداشته می شود، لذا استناد به نقض قرارداد امکان پذیر نخواهد بود.

اما با توجه به شرایط استناد به فورس ماژور که گفته شد شرایط مذکور در موارد تحریم نیز ممکن است وجود داشته باشد، می توان پذیرفت در مواردی تحریم به عنوان قوه قاهره جهت معافیت از اجرای تعهد یا معافیت از پرداخت خسارت قابل استناد است. در این صورت، تحریم به مثابه قوه قاهره ضمن اینکه می تواند بر مرحله پیش از انعقاد و مرحله انعقاد قرارداد اثر بگذارد، می تواند به اجرای قرارداد و آثار آن نیز لطمه وارد کند و باعث فسخ یا انفساخ قرارداد گردد. در صورتی هم که تحریم به عنوان قوه قاهره موقتی باشد، باعث تعلیق قرارداد گردیده که با برطرف شدن و رفع آن، قرارداد به اجرا گذاشته می شود، و در صورت بر طرف نشدن تحریم، به طرف حق فسخ قرارداد داده می شود.

با توجه به شرایط اقتصادی کشور و گسترش تحریم های اقتصادی، ضروری است قانونگذار با تصویب مقرراتی در این خصوص، موارد و شرایط استناد به تحریم به عنوان فورس ماژور را مشخص نموده و به این تشنت آراء در میان حقوقدانان و رویه قضایی پایان دهد.

فهرست منابع

۱. ابراهیمی، سیدنصرالله و اوپارحسین، شادی، آثار تحریم بر اجرای قراردادهای بین المللی از منظر فورس ماژور، دو فصلنامه دانش حقوق مدنی، سال اول، ۱۳۹۱، شماره دوم.
۲. اسماعیلی، محسن، قوه قاهره، تهران: انتشارات سروش، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۳. افشار قوچانی، زهره، قوه قاهره و مسئولیت مدنی، ماهنامه کانون، ۱۳۸۹، شماره صد و سیزدهم.
۴. آموزگار، جهانگیر، کاربرد ابزار تحریم اقتصادی در برخورد با جمهوری اسلامی ایران، مجله سیاست خارجی، ۱۳۸۴، شماره نود.
۵. امین زاده، الهام و خداپرست، ناصر، نقد تحریم نفت ایران از طرف اتحادیه اروپا از منظر حقوق بین الملل، دیدگاه های حقوق قضایی، ۱۳۹۱، شماره شصتم.
۶. ایزانلو، محسن، شروط محدود کننده و ساقط کننده مسئولیت در قراردادها، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
۷. بهروزی فر، مرتضی و کوبی، سامیه، تحریم های ایالات متحده، آزمودن آزموده، اطلاعات سیاسی و اقتصادی، سال بیست و یکم، ۱۳۸۵، شماره سوم و چهارم.
۸. بیگدلی، سعید، تعدیل قرارداد، تهران: نشر میزان، چاپ دوم، ۱۳۸۸.
۹. تحریم های اقتصادی چیست؟ چرا و چگونه؟، ماهنامه روند اقتصادی، سال سوم، ۱۳۸۵، شماره نوزدهم.
۱۰. جعفری لنگرودی، محمدجعفر، ترمینولوژی حقوق، تهران: گنج دانش، چاپ بیست و یکم، ۱۳۸۹.
۱۱. حاجی نوری، غلامرضا، تحول شرایط قوه قاهره در حقوق فرانسه و امکان اعمال آن در حقوق ایران، فصلنامه حقوق، دوره چهارم، ۱۳۸۹، شماره سوم.
۱۲. حدادی، مهدی، تحریم های بین المللی؛ ابزار سیاست ملی یا ضمانت اجرای بین المللی، مجله حقوق خصوصی، ۱۳۸۲، شماره سوم.
۱۳. حسین آبادی، امیر، تعادل اقتصادی در قرارداد، مجله تحقیقات حقوقی، ۱۳۷۶،

شماره بیست و یکم و بیست و دوم.

۱۴. راه چمنی، ابوالقاسم، **گزیده پژوهش های جهان**، تهران: ابزار معاصر، چاپ اول، ۱۳۸۳.

۱۵. زمانی، قاسم و زنگنه شهرکی، جعفر، **تحریم های بین المللی ناقض حقوق بشر: از چالش مشروعیت حقوقی تا مسئولیت بین المللی**، نشریه راهبرد، ۱۳۹۲، شماره شصت و هفتم.

۱۶. شایگان، فریده، **تحریم های هدفمند شورای امنیت و حق اشخاص هدف بر دادرسی منصفانه**، فصلنامه حقوق دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، ۱۳۹۰، شماره چهارم.

۱۷. شفاهی، محمدرضا، **بررسی تطبیقی نظریه تغییر اوضاع و احوال در قراردادها**، تهران: نشر ققنوس، چاپ اول، ۱۳۷۶.

۱۸. شهیدی، مهدی، **تشکیل قراردادها و تعهدات**، تهران: نشر مجد، چاپ نهم، ۱۳۸۹.

۱۹. صادقی مقدم، محمد حسن، **تغییر در شرایط قرارداد**، تهران: نشر دادگستر، چاپ اول، ۱۳۷۹.

۲۰. صالحی، محمد، **دلالت خارجی بودن علت معافیت از مسئولیت**، فصلنامه دیدگاه های حقوقی، ۱۳۸۷، شماره پانزدهم و شانزدهم.

۲۱. صفایی، سید حسین، **قوه قاهره یا فورس ماژور (بررسی اجمالی در حقوق تطبیقی و حقوق بین الملل و قراردادهای بازرگانی بین المللی)**، مجله حقوقی بین المللی، ۱۳۶۴، شماره سوم.

۲۲. ظریف، محمدجواد و میرزایی، سعید، **تحریم های یکجانبه آمریکا علیه ایران**، مجله سیاست خارجی، سال یازدهم، ۱۳۷۶، شماره اول.

۲۳. عادل، مرتضی، **قوه قاهره در کنوانسیون بیع بین المللی کالا مصوب ۱۹۸۰**، دیدگاه های حقوقی، ۱۳۸۰، شماره بیست و یکم و بیست و دوم.

۲۴. فرخ سیری، منصور، **محدودیت های حقوقی شورای امنیت در اعمال تحریم**

- های اقتصادی، مجله حقوقی بین المللی، ۱۳۸۷، شماره سی و نهم.
۲۵. کاتوزیان، ناصر، قواعد عمومی قراردادها، جلد اول، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ نوزدهم، ۱۳۸۳.
۲۶. کلاسون، پاتریک، تحریم های آمریکا علیه ایران، ترجمه حسین محمدی نجم، تهران: انتشارات سپاه پاسداران انقلاب اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۸۰.
۲۷. کگلی، چالز دبلیو و آرویتکوف اوچن، سیاست خارجی آمریکا الگو و رونده، ترجمه اصغر دستمالچی، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ دوم، ۱۳۸۴.
۲۸. نوزانی، بهرام، شوک سوم نفتی، نشریه زمانه، سال پنجم، ۱۳۸۵، شماره چهل و سوم.
۲۹. هالستی، کی جی، مبانی تحلیل سیاست بین المللی، ترجمه بهرام مستقیمی و مسعود طارم سری، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، ۱۳۷۳.
۳۰. هجده نفر از دانشمندان حقوق دانشگاه های معتبر جهان، تفسیری بر حقوق بیع بین المللی، جلد سوم، ترجمه مهراب داراب پور، تهران: کتابخانه گنج دانش، چاپ دوم، ۱۳۷۴.

31. Andrew A. Schwartz, **A Standard Clause Analysis of the Frustration Doctrine and the Material Adverse Change Clause**, LEGAL STUDIES RESEARCH PAPER SERIES, Working Paper Number 09 -15, University of Colorado Law School , 2009, p.19
32. Beatrice Fleuris, **Force majeure and Hardship Clauses in International Commercial Contracts**, University College of Dublin, 2002, p.8. Available at: www.cisg.law.pace.edu/cisg
33. Henri, Jean, Léon, Mazeauz, **Lecons De Droit Civil**, Tome2, Premier volume, Obligations théorie générale, paris: Montchrestien, 1998, p.295.
34. Jean carbonnier, **Droit civil: les Obligations**, Tome4 , refondue, paris: Press universitaires de france ,2002, p.655.
35. Joseph M Perillo, **Force Majeure and Hardship under the UNIDROIT Principles of International Commercial Contract**, Tulan Journal of International Law and Comparative Law 5, 1997, p.118.
36. Richard Nossal, **Kiminternational Sanctions as International Punishment**, International Organization Vol.43,1989, No.2, p.52.